

Farsça Sünni Hadis Literatürünün Tanıtımı (Musaffâ Şerh-i Muvatta ve Teysîru'l-Kârî Şerh-i Sahai'-l-Buhârî Örneği)

Introduction and Evaluation of Persian Sunni Hadith Literature (Based on the Examples of Musaffâ Şerh-i Muvatta and Teysîru'l-Kârî Şerh-i Sahîh al-Bukhârî)

معرفی منابع فارسی حدیث اهل سنت (با مثال‌هایی از مصفّی شرح موطأ و تیسیرالقاری شرح صحیح بخاری)
عرض و تقییم المصادر الحدیث الفارسیه لدى أهل السنة (المصفّی شرح الموطأ و تیسیر القاری شرح صحیح البخاری أنموذجاً)

Hidayetullah Modakik^{1*}

Özet

Bu çalışmada, Farsça hadis literatürünün iki temel eseri olan el-Musaffâ Şerh-i Muvatta ve Teysîru'l-Kârî Şerh-i Sahîh el-Buhârî tanıtılmakta ve değerlendirilmektedir. Farsça dinî ilimler literatürü, kapsam ve derinlik açısından Arapça literatürü ile kıyaslanabilir seviyededir ve kimi alanlarda onu aşan bir zenginlik sunmaktadır. Çalışmanın amacı, bu literatürün önemini ortaya koymak ve Türk akademik çevrelerinde farkındalık yaratmaktır. Ayrıca, Farsça hadis çalışmalarının yalnızca Şii kaynaklarla sınırlı olmadığı, aksine dikkate değer bir Sünni hadis literatürünün de mevcut olduğu vurgulanmaktadır. İnceleme, yalnızca el yazmalarını değil, ilgili diğer kaynakları da kapsamaktadır. Şah Veliyullah ed-Dihlevî, Hindistan'da farklı mezhepler arasındaki anlaşmazlıkların olumsuz etkilerini azaltma amacıyla Muvatta'yı Farsça olarak şerh etme sorumluluğunu üstlenmiş ve esere âyetler ve hadislerin Farsça çevirilerini eklemiştir. Orijinalde 60 kitaptan oluşan Muvatta'yı 11 kitaba indirip, eseri 1160 konu başlığına ayıran Dihlevî, bu çalışmasını dört mezhebi kapsayan bir kaynak olarak tanımlamaktadır. Çalışmada ele alınan ikinci eser olan Teysîru'l-Kârî, Şeyh Nurulhak tarafından babasının teşvikiyle yazılmıştır. Bu eserde, Farsça konuşan toplulukların dinî ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak önemli ve faydalı konulara odaklanılmaktadır. Günümüzde Farsça, bazı Sünni toplumlarda eğitim dili olarak kullanılmakta; ancak bu literatür, Türk akademik çevrelerinde yeterince tanınmamaktadır. Bu nedenle, makalenin İslâmî ilimler literatürüne katkı sağlama potansiyeli bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dihlevî, Farsça şerhi, Hadis, Musaffâ ve Musevva, Teysîru'l-Kârî.

DOI:

<https://doi.org/10.69892/diwan.2026.134>

Research Article / مقاله تحقیقی

Received Date / تاریخ دریافت

05.02.2025

Accepted Date / تاریخ قبول

28.03.2025

Publication Date / تاریخ نشر

01.01.2026

¹Dr. Öğr. Üyesi, İslam Kültürü Bölümü, İlahiyat Fakültesi, Tahhar Üniversitesi, Tahhar, Afganistan.

ORCID

[0000-0001-6124-8841](https://orcid.org/0000-0001-6124-8841)

E-Mail

modakikhidayet@tu.edu.af

این مقاله توسط نرم افزار تورنتین Turnitin بررسی شده Plagiarism یا سرقت ادبی تثبیت نگردید.

This article has been scanned by Turnitin. No Plagiarism detected.

نحوه ارجاع دهی از این مقاله در پاورقی / Atif :

هدایت الله مدقق، "معرفی منابع فارسی حدیث اهل سنت (با مثال‌هایی از مصفّی شرح موطأ و تیسیرالقاری شرح صحیح بخاری)", *مجله دیوان* ۱۷/۱ (جدی ۱۴۰۴). ۲۲۷-۲۵۱.

Hidayetullah Modakik, "Farsça Sünni Hadis Literatürünün Tanıtımı (Musaffâ Şerh-i Muvatta ve Teysîru'l-Kârî Şerh-i Sahai'-l-Buhârî Örneği)", *Diwan Dergisi* 7/1 (Ocak 2026), 227-251.

Abstract

This study introduces and evaluates two key works of Persian hadith literature: Musaffâ Şerh-i Muvatta and Teysîru'l-Kârî Şerh-i Sahîh al-Bukhârî. Regarding scope and depth, Persian religious sciences literature is comparable to Arabic literature and offers even more incredible richness in some areas. The study aims to highlight the significance of this literature and create awareness within Turkish academic circles. Additionally, it emphasizes that Persian hadith studies are not limited to Shiite sources; noteworthy Sunni hadith literature also exists. The analysis encompasses not only manuscripts but also other related sources. Shah Waliullah al-Dehlawi, to reduce the negative effects of disputes among different sects in India, undertook the responsibility of interpreting Muwatta in Persian, adding Persian translations of verses and hadiths to the work. Dehlawi condensed the original Muwatta, which consisted of 60 books, into 11 books and divided it into 1,160 topics, describing his work as a source encompassing the four Sunni schools of thought. The second work examined in the study, Teysîru'l-Kârî, was written by Sheikh Nurul Haq upon his father's encouragement. This work focuses on essential and beneficial topics intended to meet the religious needs of Persian-speaking communities. Today, Some Sunni communities use Persian as an educational language.; however, this literature is not well-known in Turkish academic circles. Therefore, the article holds the potential to contribute to the literature on Islamic sciences.

Keywords: Dehlawi, Persian commentary, Hadith, Musaffâ and Musevva, Teysîru'l-Kârî.

چکیده

این پژوهش به معرفی و ارزیابی دو اثر کلیدی از ادبیات حدیثی فارسی، مصنفی شرح موطأ و تیسیرالقاری شرح صحیح بخاری می پردازد. ادبیات علوم دینی به زبان فارسی، از نظر گستردگی وعمق، قابل مقایسه با ادبیات عربی بوده و در برخی حوزه‌ها غنای بیشتری ارائه می دهد. هدف این پژوهش، برجسته ساختن اهمیت این ادبیات و ایجاد آگاهی در میان محافل علمی ترکیه است. علاوه بر این، تأکید می شود که مطالعات حدیثی فارسی محدود به منابع شیعه نیست، بلکه ادبیات قابل توجهی از حدیث اهل سنت نیز وجود دارد. این بررسی نه تنها نسخ خطی، بلکه منابع دیگر مرتبط را نیز شامل می شود. شاه ولی الله دهلوی با هدف کاهش تأثیرات منفی اختلافات میان مذاهب مختلف در هند، مسؤولیت شرح موطأ به زبان فارسی را بر عهده گرفت و ترجمه های فارسی

آیات و احادیث را به این اثر افزود. دهلوی، موطأ اصلی را که شامل ۶۰ کتاب بود، به ۱۱ کتاب خلاصه کرده و آن را به ۱۱۶۰ موضوع تقسیم نمود. وی اثر خود را به عنوان منبعی که شامل چهار مذهب اهل سنت است، توصیف می‌کند. اثر دوم مورد بررسی در این پژوهش، تیسیرالقاری شرح صحیح بخاری، به تشویق پدر شیخ نورالحق نگاشته شده است. این اثر بر موضوعات مهم و مفیدی متمرکز است که به نیازهای دینی جوامع فارسی‌زبان پاسخ می‌دهد. امروزه زبان فارسی در برخی جوامع اهل سنت به عنوان زبان آموزشی استفاده می‌شود، اما این ادبیات در محافل علمی ترکیه به اندازه کافی شناخته شده نیست. از این رو، این مقاله پتانسیل آن را دارد که به ادبیات علوم اسلامی کمک کند.

کلمات کلیدی: دهلوی، شرح فارسی، حدیث، مصفّی و موسوی، تیسیرالقاری.

الملخص

تتناول هذه الدراسة عرضاً وتقيماً لمصدرين أساسيين في الأدب الحديثي باللغة الفارسية لدى أهل السنة، وهما مصفّی شرح الموطأ وتيسير القاري شرح صحيح البخاري. يتميز الأدب الديني الفارسي من حيث العمق والشمول بمستوى يقارن بالأدب العربي، بل ويتجاوزه في بعض المجالات. تهدف الدراسة إلى تسليط الضوء على أهمية هذا الأدب وإلى زيادة الوعي به في الأوساط الأكاديمية التركية. كما تؤكد أن الدراسات الحديثية باللغة الفارسية ليست مقتصرة على المصادر الشيعية، بل تضم أيضاً أدباً سنياً ذا أهمية كبيرة. وتشمل هذه الدراسة، إلى جانب المخطوطات، المصادر الأخرى ذات الصلة. تحمّل شاه ولي الله الدهلوي مسؤولية شرح الموطأ باللغة الفارسية بهدف تقليل الآثار السلبية للنزاعات بين المذاهب المختلفة في الهند، وأضاف ترجمات فارسية للآيات والأحاديث. قام الدهلوي بتلخيص الموطأ الأصلي الذي يتألف من ۶۰ كتاباً إلى ۱۱ كتاباً، وقسمه إلى ۱۱۶۰ موضوعاً، واصفاً عمله كمصدر شامل للمذاهب الأربعة السنية. أما العمل الثاني الذي تتناوله الدراسة، تيسير القاري، فقد ألّفه الشيخ نور الحق بناءً على تشجيع من والده. يركز هذا العمل على موضوعات مهمة ومفيدة تهدف إلى تلبية الاحتياجات الدينية للمجتمعات الناطقة بالفارسية. وعلى الرغم من أن اللغة الفارسية لا تزال تُستخدم كلغة تعليم في بعض المجتمعات السنية اليوم، إلا أن هذا الأدب غير معروف بشكل كافٍ في الأوساط الأكاديمية التركية. وبالتالي، فإن هذه المقالة تملك القدرة على الإسهام في الأدب المتعلق بالعلوم الإسلامية.

الكلمات المفتاحية: الدهلوي، الحديث، مصفّی وموسوی، تيسير القاري، الشرح الفارسي.

Giriş

Bu çalışmada, klasik dönemin Farsça yazılmış önemli Sünnî hadis literatürü ele alınmakta ve özellikle *Musaffâ Şerh-i Muvatta ile Teysîru'l-Kârî Şerhi Sahih il-Buhârî* gibi eserlerin gelişimi analiz edilmektedir. Farsça dinî literatür, Arapça ile rekabet edebilecek bir birikime sahip olduğu için bu literatürün tanıtılması ve Türk akademik çevrelerinde daha fazla ilgi uyandırılması amaçlanmaktadır. Ayrıca, Farsça hadis çalışmaları sadece Şii literatür ile sınırlı kalmayıp, önemli bir Sünnî literatürü de içerir. Bu çalışmanın amacı, bu literatürü belirleyerek İslamî ilimler alanına katkı sağlamaktır.

Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, (öl. 1114 /1703) yılında Hindistan'da doğmuş, aklî ve naklî ilimlerde eğitim almıştır.¹ Babasının vefatının ardından Rahîmiye Medresesi'nde ders vermeye başlamış ve burada on iki yıl boyunca İslami ilimlerin çeşitli alanlarında eğitim faaliyetlerine devam etmiştir. 1143/1731 yılında Hac için Haremeyn'e gitmiş, orada dönemin önemli alimlerinden hadis senetlerini alarak, (1145/1733) yılında Delhi'ye dönmüştür.² Bu dönemde derslerine olan ilgi artmış ve geniş bir öğrenci kitlesine ulaşmıştır.

Delhi'ye döndükten sonra, eğitim faaliyetlerini sürdürürken, özellikle hadis alanında derinleşmiş ve *el-Musevvâ* ve *el-Musaffâ* gibi eserleri kaleme almıştır. Dihlevî, dört mezhebin fıkıh kitaplarında yer alan hadislerin nasıl delil olarak kullanıldığını incelemiş, mezhepler arasındaki ihtilaflardan rahatsız olmuş ve daha tutarlı bir fikhî yaklaşım benimsemek gerektiğini ifade etmiştir.³ O, farklı görüşlerle amel etmenin yanıltıcı sonuçlar doğurabileceğine inanmış, tek bir görüşle amel etmenin daha doğru olduğuna karar vermiştir. "Ümmetimin ihtilâfı rahmettir" sözü de ihtilafın faydalı yönlerine işaret eder; ancak bu rivayet sahabe sözü olarak geçmekte ve bazı hadis âlimleri tarafından tenkit edilmektedir.⁴

Dihlevî'nin İmam Maâlik ile ilgili şu sözleri dikkat çekicidir: "İmam Maâlik, Medine'de doğdu ve hayatının büyük bir kısmını bu şehirde geçirdi. Hem fıkıh hem de hadis alanında olağanüstü bir bilgiye sahipti. Medine'li âlimlerden aldığı hadis

¹ Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *Enfâs'ül-Arifin*, (Delhî: Matbaa-i Ahmedî, 1315), 44; Abdulhay Hüsnî Leknevi, *Nüzhet'ul-havâtir ve behcet'ul-mesamî ve'n-nevazir*, (Beirut: Dâr-u İbn Hazm, 1999), 6/856-868.

² Mevlâna Şah Muhammed Âşik Pühltî, *el-Kavl'ul-Celi fi zikr-i Asar el-Veli*, (Lahor: Müslim Kitabevi, 1999), 136.

³ Seyyid Munâzir Ahsen Geylânî, *Tezkire-i Şah Veliyyullah* (Karaçi: Nefis Ekdimi, 1983), 160.

⁴ Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Mübârek b. Muhammed İbnü'l-Esîr el-Cezerî, *Câmiu'l-usûl fi ehâdisi'r-resûl*. thk. Abdülkâdir el-Arnaût., (Matebet'ül-Beyân, 1979), 8/556.

rivayetleri konusunda eşsiz bir bilgiye sahipti.⁵ Ayrıca, Hz. Ömer'in (r.a.) verdiği hükümleri, Abdullah b. Ömer'in ve Hz. Aişe'nin düşüncelerini, onların öğrencileri olan Fukahâa-i Seb'a'nın görüşlerini herkesten daha iyi biliyordu"⁶

Dihlevî, *Musaffâ Şerh-i Muvatta*'yı yazma amacını şöyle ifade etmiştir: "Mezhepler arasındaki farklılıklar beni meraklandırdı ve her bir mezhep mensubunun kendi görüşünü doğru kabul ettiğini fark ettim. Bu konuda daha sağlam delillerle hareket etmem gerektiğine inandım. Sonunda *Muvatta*'yı şerh etme kararı aldım, çünkü bu eserin fıkhi meseleleri ele alan en sağlam temele sahip kitap olduğunu düşünüyorum."⁷

Dihlevî, ilim tahsili için yaptığı yolculuklarda, "Senetler Seyyidi ya da sened piri" olarak bilinen Şeyh Muhammed Afzel Siyaâlkûtiî'nin⁸ yanına giderek *Muvatta*'yı dinlemiş,⁹ ancak manevî bir yolculuk yapmak üzere Haremeyn'e yönelmiştir. *Muvatta*'nın farklı rivayetlerini alarak daha derinlemesine bir anlayış geliştirmiştir. Dehlevî'nin *el-Musevvâ* (Arapça) öncedir. Her iki şerhinde de Yahya b. Yahya el-Mesmûdî¹⁰ nüshasını kullanmış "belegena" ile başlayan bazı mükerrer rivâyetleri kendi tercihinine göre hazfetmiştir. *Muvatta*'nın muhtevasına bazı müdahaleleri onun *el-Muvatta* şerhindeki kişisel ciddî tasarruflarının örneğidir. *el-Musevva* şerhini öğrencilerine ders olarak okuttuğunu Şah Abdülaziz Dihlevî (öl.1159/1746) anlatır: "Ben bu şerhi ondan sağlam bir şekilde duydum".¹¹ *el-Musaffâ* (Farsça) ondan sonra ama konuları içtihat temelinden genişçe ele alınmıştır.

⁵ Hedayatullah Modâqiq, *Farsça Sünni Hadis Literatür tanıtım ve Değerlendirme* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi 2021), 67.

⁶ Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *Hüccetullahi'l-Baliğâ*, thk. es-Seyyid Sabık,(Beirut: Dâr'ül-cil, 2005), 1/248.

⁷ Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *el-Musaffâ şerhi el-Muvatta* (Delhi: Matbaa-i Farukî, 1293), 1/3.

⁸ Siyalkutî Şeyh, muhaddis ve Hanefî âlimlerdendir. Hindistan'da meşhur hadîşçi olarak tınırdı. Abdulahad es-Serhandî ve Şeyh Salim b. Abdullah el-Basrî'den ilim talep etmiştir. Bkz. Abdulhay Hüsnî Leknevi. *Nüzhet'ul-Havâtir*, 6/806.

⁹ Müellifi İmam Maâlik, Medineli bazı âlimlerin hadis kitabından çok fıkıh kitabına benzeyen "*el-Muvatta*" adlı çalışmalarını gördükten sonra Hz. Peygamber'in hadisleriyle birlikte Medine halkının uygulamasını yansıtan sahâbe görüşlerini ve tâbînin fetvalarını da toplamak üzere bu eseri kaleme almış ve ona *el-Muvatta* (gözden geçirilip ayıklanan, kolayca anlaşılabilir, üzerinde fikir birliği edilen kitap) adını vermiştir. Bkz. M. Yaşar Kandemir, "*el-Muvatta*", TDV *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/ 416.

¹⁰ Endülü's'ün fethi sırasında Fas'ın (Mağrib-i Aksâ) kuzeybatısındaki Tanca şehrinden gelip Kurtuba'ya (Córdoba) yerleşen Berberî asıllı Masmûde kabilesinden Ebû İsâ ailesine (Benî Ebû İsâ) mensuptur. Bkz. Ali Hakançavuşoğlu, "Yahyâ b. Yahyâ el-Leysi", TDV *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/267-269.

¹¹ Dihlevî, Şah Abdul Aziz. *Bustânu'l-Muhaddisin fi Tezkiret'il-Kutub'ul-Hadis ve el-Muhaddisin*. Karaçi: M, H-Said Kampani, ts, 78; Modâqiq, *Farsça Sünni Hadis Literatür*,69.

Dihlevî'nin hadis ilmindeki katkıları, sadece eserlerinde değil, aynı zamanda öğrettiği derslerde de belirgin şekilde hissedilmektedir. *Musaffâ Şerh-i Muvatta ve Teysîru'l-Kârî Şerhi Sahih il-Buhârî* gibi eserler, Sünnî hadis literatürünün önemli parçalarıdır. Farsça hadis literatürü, zamanla gelişmiş ve bu alandaki büyük bir birikimi temsil etmektedir. Dihlevî, bu literatüre önemli bir katkı sağlamış, hadislerin doğru bir şekilde anlaşılmasına yönelik önemli çalışmalar yapmıştır.

Neticede, Farsça hadis literatürünün Sünnî yönüne dair farkındalık yaratılması, Türk akademik çevrelerinde bu literatürün daha fazla tanınması açısından büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmada ele alınan *Musaffâ Şerh-i Muvatta ve Teysîru'l-Kârî* gibi eserler, Farsça hadis literatürünün derinliğini ve önemini göstermektedir. Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin bu alandaki katkıları, hadis ilminde önemli bir yer tutmaktadır ve bu tür çalışmalar, İslamî ilimler literatürüne katkı sağlamaya devam etmektedir.

1. Fars Dilinde Yazılmış Sünnî Hadis Literatürünün Sadece Şiâ'ya Ait Olmadığı Gerçeği

Fars dilindeki hadis literatürünün yalnızca Şiâ'ya ait olmadığı, aynı zamanda Sünnî literatüre de önemli katkılarda bulunduğu vurgulanmaktadır. Safevîler¹² dönemi (1501-1736) sırasında, Farsça resmi dil haline getirilmiş ve Şii mezhebinin dini ve kültürel gelişimi desteklenmiştir. Ancak, bu süreç, Farsça yazılan Sünnî hadis eserlerinin göz ardı edilmesine yol açmıştır. Safevîler'in iktidara gelmesiyle, Farsçayı din dili olarak kullanmaları, Sünnî hadis literatürünün ihmal edilmesine neden olmuştur.¹³

Fakat Sünnî alimler, bu dönemde Farsça önemli hadis eserleri kaleme almışlardır. Şah Veliyyullah Dihlevî, Farsça *el-Musaffâ* şerhiyle, Sünnî hadis literatürüne katkıda bulunmuştur. Dihlevî, hadis ilmi ve mezhepler arası farkları incelemiş ve daha tutarlı bir fikhî yaklaşım benimsemiştir. Şeyh Nurulhak Dihlevî de, *Teysîru'l-Kârî* adlı eserinde Farsça hadisleri açıklayarak bu alandaki literatürü zenginleştirmiştir. Dolayısıyla, Farsça yazılan hadis eserleri, sadece Şii literatürle sınırlı değildir. Sünnî hadis geleneği, Farsçadaki bu eserlerle önemli bir miras bırakmıştır. Bu durum, Fars dilindeki Sünnî hadis literatürünün önemini ve genişliğini göstermektedir.

¹² İnan'da (1501-1736) yılları arasında hüküm süren Şia bir hânedan. bkz. Modâqiq, *Farsça Sünnî Hadis Literatür*,20.

¹³ Bkz. Modâqiq, *Farsça Sünnî Hadis Literatür*, 20-21.

2. Muvatta'nın Şerhi el-Musevva ve el-Musaffâ

el-Musevva Hanefî ve Şafii fıkıh bilginlerinin fikhî görüşlerini yansıtan ve yer yer şerh eden Arapça bir eserdir.¹⁴ Aslında bu eser, fikhu'l-muhtar (tercih edilen görüş) fikrinin ilk geçtiği yer denilebilir. *Muvatta*'nın diğer şerhi ise *Şerh-i el-Musaffâ*, Şah Veliyyullah Dihlevî'nin Farsça yazdığı bahs edeceğimiz önemli eseridir. Bu eser, daha fazla içtihadî bakışla İslam dünyasında özellikle Hanefî ve Şafii mezheplerinin fikhî görüşlerini açıklayan, aynı zamanda *Muvatta*'daki hadislerin şerhini yapan bir çalışmadır. Dihlevî, fikhî meselelerin çözümlenmesinde, İmam Şafii'nin içtihadını dikkate alarak, bu görüşlerin ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamıştır. Eser hem hadis ilminde hem de fıkıh alanında derinlemesine incelemeler sunmaktadır.¹⁵ Dihlevî'nin *Muvatta* üzerindeki şerhi, İslam hukukunun temel ilkelerinden biri olan içtihadı dair önemli bilgiler sunar. Bu şerh, *Muvatta*'daki hadislerin sahihliğini vurgulayarak, İslam hukukunun uygulanmasında dikkat edilmesi gereken detaylara işaret eder. Özellikle hadislerin anlamı, fikhî ihtilaflar ve içtihat metotları üzerine yaptığı açıklamalar, İslam dünyasında önemli bir referans olmuştur. *Muvatta*'nın içerdiği hadislerin, Dihlevî'ye göre tamamı sahih olup, bu hadisler fıkıh kitaplarının temelini atmaktadır.¹⁶

Muvatta'nın Şerh-i el-Musaffâ, yalnızca hadislerin metinsel açıklamalarını değil, aynı zamanda fikhî meselelerin ele alınmasını da içerir. Dihlevî, hadisleri şerh ederken, her birinin fikhî yönünü detaylandırarak İslam hukukuna katkı sağlamak istemiştir. Fıkıh ilminin temel ilkelerinden biri olan "fikhu'l-muhtar" yani tercih edilen görüş fikri, bu eserde ilk defa net bir şekilde ortaya konmuştur. Bu anlayış, farklı fikhî görüşler arasında en doğru olanı tercih etme ilkesine dayanır.

Dihlevî'nin eserde takip ettiği metot, hadislerin doğru bir şekilde anlaşılmasını sağlamayı amaçlar. *Muvatta*, özellikle Hanefî ve Şafii mezheplerinin görüşlerini içerdiği için, Dihlevî bu görüşleri açıklayarak, hadislerin farklı bakış açılarıyla ele alınmasını sağlamıştır. Aynı zamanda, hadislerin şerhinde, garip terimler ve kavramlar üzerine açıklamalar yaparak, metnin doğru anlaşılmasını sağlamak istemiştir. Bu şekilde, *Muvatta*'nın fikhî boyutları daha derinlemesine işlenmiştir. Şah Veliyyullah Dihlevî, *Muvatta* üzerine yazdığı bu eserde, hadislerin sadece metin olarak değil, aynı zamanda İslam hukuku açısından nasıl uygulanması gerektiğini de incelemiştir. Kitapta, hadislerin içtihadı dayalı olarak değerlendirilmesi

¹⁴ *Musevva* isimli eser, Dihlevî'nin Carullah b. Abdürrahim Pancabî'ye verdiği izinle h. 1173'te Daru'l-Kutub el-İlmiyye yayınevi tarafından Beyrut'ta basılmıştır.

¹⁵ Modaqqıq, *Farsça Sünni Hadis Literatür*, 71.

¹⁶ Bkz. Modaqqıq, *Farsça Sünni Hadis Literatür*, 69.

gerektiği vurgulanmış ve içtihat metodunun uygulanmasında İmam Şafii'nin görüşleri dikkate alınmıştır. Bu bakış açısı, eserin hem hadis ilminde hem de fıkıh alanında önemli bir yer tutmasını sağlamıştır.

Muvatta'nın Şerhi el-Musaffâ, Şah Veliyyullah Dihlevî'nin İslam dünyasında etkili olmasına yardımcı olan önemli bir eserdir. Eserin tamamlanma süreci de oldukça ilginçtir. Dihlevî'nin ölümünden sonra, oğlu Şah Abdülaziz, babasının bu eserini tamamlaması için gerekli adımları atmıştır. Şah Abdülaziz, rüyasında babasının *Muvatta'nın* Farsça şerhinin yayımlanmasını istediğini görmüş ve bu eseri tamamlamak için çalışmalara başlamıştır. Bu süreçte, (1179/1789)'da Şeyh Muhammed Âşık Pühltî¹⁷ ve Muhammed Emin Veliyyullahî gibi isimler de eserin düzenlenmesinde yer almışlardır.

Bu eserin önemi, sadece hadislerin şerhiyle sınırlı değildir. *Muvatta'nın Şerhi el-Musaffâ*, aynı zamanda bir içtihat kitabı olarak kabul edilmiştir. Şah Veliyyullah Dihlevî, farklı fikhî görüşlerin öne çıktığı meselelerde, en doğru olanını tercih etmenin önemini vurgulamıştır. Bu yaklaşım, İslam hukukunun gelişimine katkı sağlamış ve bu alandaki çalışmalara yeni bir bakış açısı kazandırmıştır.

Şah Veliyyullah Dihlevî'nin *Şerhi el-Musaffâ* isimli çalışması, sadece bir hadis şerhi olmanın ötesine geçerek, aynı zamanda fıkıh ilminin gündem temellerini atmıştır. Çünkü onun geniş bakış açısı ve tevelleri gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılayacak niteliktedir. Örneğin onun el-fıkhü'l-muhtar temellendirmesi çok isabetlidir. Bu adımını ulemâ takdir etmiştir. Çağdaş âlim fakih Vehbe b. Mustafa ez-Zühaylî (ö.1436/2015) şöyle demektedir: "Mısır'daki Ezher âlimleri ve Tunus'taki Zeytune Üniversitesi başta olmak üzere onların haricindeki İslâm ülkelerindeki insanlar yenilik çağrılarına cevap vererek en doğru fikhî görüşe ulaşabilmek için çaba sarf ettiler. Bu çerçevede Dehlevî'nin ortaya koyduğu "el-Fıkhü'l-Muhtar" teorisi onaylanan çalışmalardan birisidir. Bu çalışma asrımızda genel maslahatı sağlayabilir." demıştır.¹⁸

Anlaşılan şudur ki, *Şerh-i el-Musaffâ*, İslam dünyasında fıkıh ilminin gelişimine katkıda bulunup, hadislerin doğru anlaşılmasını sağlamış ve içtihad metodunun uygulanmasında önemli bir adım atmıştır. Şah Veliyyullah Dihlevî, bu eseriyle, İslam hukukunun temel ilkelerini açıklamış ve farklı mezheplerin görüşlerini bir araya getirerek fıkıh alanında önemli bir boşluğu doldurmuştur. Şah Veliyyullah'ın

¹⁷ Muhaddis Muhammed Âşık b. Ubeydullah es-Seddikî el-Pühltî (ö.1187/1773). Bk. Abdulhay el-Hasenî, *Nüzhet'ul-Havatir*, 2/875.

¹⁸ Zühayli, Vehbe b. Mustafa, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve Edilletuhu* (Dımaşk: Daru'l-Fıkr, 1427), 1/89.

babları tedvin etmesi, onun fıkhu'l-Hadis ilmindeki birikim ve maharetinin açık delilidir.

2.1. Eserde Geçen Örnekler

Birkaç şerhi şu şekilde örnek olarak verebiliriz:

باب: القتل ينقسم باعتبار المقتولين الى أقسام ولكل قسم حكم يخصه اما في القود واما في الدية اما فيهما جميعا ، قتل الحر وقتل العبد وقتل الذكر وقتل الأنثى وقتل المسلم وقتل الكافر وقتل الجنين ولا اعتبار لكون المقتول شريفا أو وضيعا جميلا او دميما صغيرا أو كبيرا غنيا أو فقيرا إذا وجب القود على انسان فترك له شيء من الدم بأن عفا أحد الورثة صار موجبة الدية للآخرين.¹⁹

باب: إن رأى منها علامة النشوز وعظها فإن أبدت نشوزا هجرها فإن أقامت على النشوز ضربها ضربا غير مبرح وإن نشز استحب لها إن تصلح بترك بعض حقها وإن تناشزا فليبعث الحاكم حكما من أهله وحكما من أهلها فإن نفع والا تفارقا.²⁰

Şah Veliyyullah iki şerhte de rivâyetlerin tertibi ve bablandırırda İmam Yahya b. Yahya el-Masmûdî'nin rivâyetini esas almıştır. Şah Veliyyullah'a göre bazen bu rivâyette de eksiklik hissedilmektedir, mesela *Siretu'n-Nebî ve ashaâbihi* kitabında; *babu sired'i Ebu Bekir es-Sıddık ve fezailihi ve babu sired-i Ömer b. el-Hattab*'i naklettikten sonra şunu söyler: "Burada gereken Osman ve Ali'nin de zikredilmesi idi. Ama bizim takip ettiğimiz rivâyet ise Yahya b. Yahya el-Masmûdî'dir ve *Muvatta*'da onlara dair herhangi bir rivâyet mevcut değildir".²¹

Şah Veliyyullah *Muvatta*'dan başka tasniflerinde, sahabe ve diğer insanlar hakkında sired ve menakıp eserlerinde, özellikle de *İzâletü'l-Hafâ an Hilâfetü'l-Hulefâ*'da bolca bahsetmiştir.²²

Şah Veliyyullah, başka bir yerde de Yahya b. Yahya el-Masmûdî rivâyeti haricinde nakilde bulunmuştur:

باب: تجب النية في الوضوء والغسل ، روي مالك يسانده في غير رواية يحيى بن يحيى أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: "إنما الأعمال بالنيات"²³

Medine halkının ameli, İmam Malik'in temel aldığı delillerdendir. Şah Veliyyullah bu konuda şöyle açıklamalarda bulunur: Eğer Medine yerlileri herhangi bir meselede ittifak halindeyseler, onlardan önceki âlimler de o meseleye sıkı

¹⁹ Dihlevî, *el-Musaffa*, 2/105.

²⁰ Dihlevî, *el-Musaffa*, 2/28.

²¹ Dihlevî, *el-Musaffa*, 2/308.

²² Dihlevî, *el-Musaffa*, 2/308. *Kitabu's-sired'ue'n-Nebî'de* Yahya b. Yahya el-Masmûdî varyantıyla Osman b. Affan ve Alî b. Ebi Talib haklarında rivâyeti olmadığı için Dihlevî kendince ona iltizam göstererek bu eserinde onlara temas etmemiştir.

²³ Buhârî, Muhammed b. İsmail, Sahihü'l-Bûhârî, (Tahkik; Dr. M.Dibulbuğa), Darü'l-İbnKesir ve Darü'l-Yemâme, Damışk, 1993, "Bed'ü vehi", 1 (1); Dihlevî, *el-Musevva*, 1/80.

bağlılık gösterirse, bu tür konuyu İmam Maâlik şöyle tabir ederdi: " السنة التي لا اختلاف فيها عندنا كذا وكذا". Eğer Medine'dekilerin arasında ihtilaf varsa, o zaman en güçlüsünü ve en isabetlisini tercih ederdi. Bu tercihinin durumuna bakmadan, kuvvetli görüş sahibi çoğunluk olsun ya da herhangi bir güçlü kıyasa mutabık olsun ya da Kitap ve sünnetten tahriç edilmiş, bu tip sözleri İmam Maâlik şöyle tabir ederdi: "Bu işittiğimin en güzelidir" der.²⁴

İmam Maâlik ve onun hocaları herhangi bir meselede ittifak etmediyse, Şah Veliyyullah onu hazfetmiş ve şöyle demiştir: "İmam Maâlik'in kendi beğendiği görüşleri ve fukahaâyı Seb'a'nın fetvaları ehli Medine'nin edindiği teamüldü ve şöyle tabir ederdi: " السنة عندنا كذا وكذا". Bu ifade İmam Şâafi'ye göre, görüşler ve fetvalardır; icmaâ değildir. Sadece İmam Mâalik ve onun hocalarını tercih ettiği görüşlerdir. Cumhuriyet ulema eğer mutabakat sağladıysa, Şah Veliyyullah onları zikretmiştir. Eğer sadece İmam Mâalik'in kendi görüşüne mahsusa onu zikretmemiştir.²⁵

el-Musevvâ ve *el-Musaffâ* Şah Veliyyullah'ın fikir ve hayat felsefesini anlamak için önem arz etmektedir. Şah Veliyyullah, hadis ilminin hangi üsluba göre olduğunu bu iki eserinde yansıtmıştır. Gerçekten bu iki eser iddiaları kanıtlar nitelikte olup âlimler tarafından da önemi inkâr edilememektedir. Bu eserin önemi ile ilgili olarak Ubeydullah es-Sindî (öl.1363/1973) şöyle demiştir; "Bana göre Kur'an ve ondan sonra *el-Musevvâ* İslâm eğitim müfredatı için mükemmeldir." Demiştir.²⁶

Seyyid Munazir Ahsen Geylanî²⁷ (öl.1376/1956) ise; "Şah Veliyyullah *Muvatta*'nın Farsça ve Arapça şerhinde önemli içtihadî meselelere işaret etmektedir"²⁸ demiştir.

Yine Mevlâna Muhammed Hanif Gangohî²⁹; "*Muvatta*'nın Farsça şerhi *Musaffâ* çok iyi bir şerhtir. Bu şerhi görünce musannifin hadis ve fıkıh ilminde ve meseleleri istinbâtında ne kadar kabiliyete sahip olduğu anlaşılır"³⁰ diyerek önemini dile getirmiştir.

²⁴ Dihlevî, Şah Veliyyullah, *el-İnsaf fi beyanı sebebi'l-ihtilaf* (Beyrut: Daru'n-Nefais, 1404), 38.

²⁵ Dihlevî, *el-Musaffâ*, 1/14.

²⁶ Ubeydullah es-Sindî, *Şah Veliyyullah Felsefesi* (Lahor: Send sagar akademisi, 2002), 139-140.

²⁷ Mevlâna Sayyid Manazir Ahsen Geylanî ile ilgili bkz. Manazir Ahsan Geylanî, *Tedvînü'l-Hadis*, trc. Abdurrazak İskender, thk. Beşşar Avvad, (Beyrut: Dârü'l-Gareb el-İslâmiye, 2004), 15-19.

²⁸ Manazir Ahsan Geylanî, *Pak ve Hind Mey Musulmanu Ka Nizami Talim ve Terbiyet* (Lahor: Mektebe-i Rahmaniye, ts), 1/131.

²⁹ Hanif Gangohi Dârü'lulûm-i Diyûbend medresesinden mezun, Hindistan Hanefî meşhur âlimlerdendir. Bkz. Hanif Gangohi, *Zefrû'l-Muhassilin bi Ahvali'l-Mesannifin* (Karaçi: Dâr'ül-İşâ'et, 2000), 21.

³⁰ Gangohi *Zefru'l-Muhassilin*, 66.

Benzer şekilde Mevlâna Abdurreşid Irakî *Musaffâ*'yı şöyle değerlendirir: "Bu şerh büyük ilmî faydalara ve incelemeli konulara sahip olup, Şah Veliyyullah'ın önemli eserlerinden sayılır."³¹

Şah Veliyyullah'ın *Muvatta* üzerindeki çalışmalarını değerlendirdiğimizde, *Muvatta*'ya fazlasıyla düşkünlüğü açıkça anlaşılır. Dolayısıyla birini Arapça, diğerini Farsça olarak şerh etmiştir. Çünkü Farsça o sırada o bölgenin ortak dili olarak tanımlanmıştır. Dolayısıyla bu iki şerh, önemli kaynaklardan sayılmaktadır.

3. Teysîru'l-Kârî Şerh-i Sahîh il-Buhârî

Şeyh Abdülhak Dihlevî, (öl. 1052/1671) Ekber Şah (1556-1606) dönemindeki dinsizlik hareketinden sonra Hindistan bölgelerinde insanların dikkatini hadis ilmine çekmek için Delhi'de ders merkezleri kurmuştur. Bu merkezlerden binlerce talebe faydalanmış, Şeyh Abdülhak³² *Mişkâtul-Mesâabih* isimli eseri de tanıtmıştır. Şeyh bu kitaba dair Arapça ve Farsça şerhler yazmış olup (1052/1671) tarihinde vefat etmiştir. Şeyh Abdülhak'ın çok sayıda ilim sahibi evlatları vardır. Münşi Bereket Ali (öl.1365/1946) Şeyh ile ilgili şöyle der: "Allah Şeyh Abdülhak'ın evlatlarına çok bereket vermiştir, hicri.1047 tarihinde çok sayıda çocuğu vardı." Şeyhin çocukları ve talebeleri arasında önde yer alanı ise oğlu Şeyh Nurulhak Meşrîki³³ (öl.1073/1662) olarak bilinmektedir. Şeyh Nurulhak ed-Dihlevî, Ebu es-Sa'daât künyesi ve Cemâal lakabıyla anılırdı. Ama Şeyh Nurulhak kendisini Nur Muhammed ve Nurulhak diye yazardı.³⁴ Şeyh Nurulhak Abdülhak Dihlevî'nin en büyük oğlu 983/1593'ta doğmuş ve 1073/1683'ta vefat etmiş,³⁵ İlk eğitimini babasından almıştır. Şeyh şöyle demektedir: "Babam beni, tahtada alfabe okutarak kendi mezun etti" Şeyh Nurulhak mezhep olarak Hanefi'ydi. Şeyh tefsir, hadis, fıkıh ve o ortamda bilinen diğer ilimlerden epeyce bilgi sahibiydi. Sultan Şah Cihan,³⁶

³¹ Abdurreşid Irakî, *Hanedan Veliyyullah Dihlevî ki tasnif hidemât* (Lahor: İlim ve irfan yayınları, 2003), 38.

³² Ebü'l-Mecd Abdülhak b. Seyfiddîn b. Sa'dillâh ed-Dihlevî (ö. 1052/1642) Hindistanlı muhaddistir. *Teysîru'l-Kari* eserin müellifinin babasıdır. el-İmam, el-Muhaddis, el-fakih. Hindistan'da hadis ilminin yayılmasına büyük emek veren şahıstır. Önemli eserlerinden *Eşi'yetü'l-limeat bi şerh kitab Mişkât* onun Farsça eseridir. Bkz. Hüsnî, *Nüzheti'l-Havâtir*,5/553-554.

³³ *Teysîru'l-Kârî* tanıttığımız eserin müellifidir.

³⁴ Modaqiq, *Farsça Sünni Hadis Literatür*, 74.

³⁵ Halîk Ahmed Nizamî, *Hayat-i Şeyh Abdülhak* (Delhi: Nedvetü'l-Musannifin, 1953), 248.

³⁶ Bâbürlü hükümdarı (1628-1658).

şeyhin ilmi basiretini bildiği için yönetimi ele geçirince onu Agra³⁷ mahkeme başkanı olarak görevlendirdi. Şeyh bu görevi en güzel bir şekilde yerine getirdi.³⁸

Şeyh Nurulhak'ın çok sayıda eseri vardır.³⁹ Önemli eserlerinden biri de *Sahih-i Buhârî*'nin Farsça şerhiydi ki onun tanıtımını yapacağız. Şeyh, mahkeme başkanlığı görevini babasının vefatından sonra terk etmek zorunda kaldı. Çünkü babasının tedris makamına ihtiyaç vardı ve oraya geçerek hadis tedrisatı görevini üstlendi.⁴⁰

Yukarıda zikrettiğimiz gibi, Şeyh Nurulhak uzun bir süre babası gibi hadis derslerine devam etmiş, ilim tahsil etmek isteyenler, ilminden istifade etmek için onun etrafında toplanmıştır. Onun yetiştirdiği öğrenciler arasında: Seyyid Ahmed Kadîrî de vardır. O Hindistan'ın önde gelen meşhur kişilerindedir. Yine bir başka öğrencisi de Mir Seyyid Mübarek Belgiramî'dir. (Öl.1105/1693).⁴¹ O ömrü boyunca hadis ilmiyle iştigal etmiş ve Kutbu'l-Muhaddisin lakabıyla meşhur olmuştur. Yetiştirdiği bir diğer öğrencisi ise Mir Abdulcelil Belgiramî (öl. 1188/1774) ve Gulâm Ali Azâd Belgiramî'dir.⁴² 18. yüzyıl Hindistan'ında Arapça, Farsça ve Urducada eser yazardı. Yemen Kralı şiişel maharetini takdir ederek ona Hassan el-Hind unvanını vermiştir. Onun Ayrıca Bihâr isimli kentinde Mevlâna Abdurrazzak (öl.1136/1727) da Şeyh Nurulhak'ın icazetiyle hadis rivâyetinde bulunmuşlardır. Zikredilen şahıslar şunu kanıtlamaktadır ki; Hindistan'da hadis ilmini revaçlandırma ve etkin güçlü âlimler silsilesini başlatıp yetiştiren sonuçta babası Şeyh Abdülhak ve Şeyh Nurulhak vasıtasıyla senet icazeti gerçekleşmiştir.

Şeyh Abdülhak Dihlevî'nin ailesi ve özellikle; oğlu Nurulhak hadis ilmine hizmet etmişlerdir. Bu iddianın kanıtı ise Dihlevî ailesine mensup âlimlerin hadis ve usûlü hadiste on üç eser tasnif etmiş olmalarıdır. Şeyh Ebu'l-Hasan Ali Nedvî (öl.1420/1999) Şeyh Nurulhak Dihlevî'nin hadis hizmetini şöyle değerlendirmektedir: "Muhaddis Şeyh Abdülhak Dihlevî'den sonra onun oğlu Şeyh Nurulhak hadis ilminin yayılmasına kendisini vakıf etti. Ondandır onun

³⁷ Hindistan'ın Uttar-Pradeş eyaletinde bir şehir, aynı adı taşıyan bölgenin merkezi. Hindistan'ın başkenti Yeni Delhi'nin 206 km. güneyindedir. Bkz. İdris Bostan, "Agra", TDV *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/ 450-451.

³⁸ Gulam Ali Azad el-Belgiramî, *Sebhatü'l-Mercan fi Asâr Hindistan*, thk. Fazlurrahman en-Nedvî, (Hindistan: Aliger Mehad ed-Derasat el-İslamiye, 1396), 141.

³⁹ Makalemizde on dört eserinden isim verilmiştir.

⁴⁰ Bkz. Modâqiq, *Farsça Sünni Hadis*, 75.

⁴¹ Hindistan'da meşhur hadisçi ve yazar olarak tanınan Nurulhak ed-Dihlevî'nin öğrencilerindedir.

⁴² Seyyid Ahmed Kâdirî, *Tezkire-i Şeyh Abdülhak Muhaddis Dihlevî* (Patne-Hindistan: Şah bok depo, ts.), 218; Muhammed Yunus Kâdirî, *Şeyh Abdülhak Muhaddis, Dihlevî Mevzuati mutaliye* (Karaçi: el-Hak kütüphanesi, ts.).

öğrencileri ve evlatları sonuna kadar bu ilmin hizmetine devam ettiler".⁴³ *Hadâiku'l-Hanefiyye*'nin yazarı, Nurulhak Dihlevî'yi şöyle zikretmektedir: "Nurulhak'ın eserlerinin sayısı çoktur. Babası nasıl *Mışkat*'ı şerh ve tercüme ettiyse Nurulhak da umumun faydalanması için *Teysîru'l-Kârî Buhârî*'nin Farsça şerhini ve *Sahîh-i Müslim*'in Farsça şerhlerini tasnif etti"⁴⁴ diyerek önemini ortaya koymuştur.⁴⁵

3.1. Şeyh Nurulhak ed-Dihlevî'nin Tesnifleri

Şeyh Nurulhak tedris, telif ve edebiyat alanında maharete sahipti. Onun birçok tasnifi vardır. Öğretim görevi ve tebliğ faaliyetlerinin yanı sıra birkaç hacmi büyük eser tasnif etmiştir. Dr. Halik Ahmed Nizamî aşağıda onun tasnif ettiği on bir eserini şöyle sıralamaktadır:

1. *Teysîru'l-Kârî*. 2. *Şemaâil Tiremizi*, 3. *Fatıha Suresinin tefsiri*, 4. *Haşiye Şerhi el Cami*, 5. *Şerhi Kur'an es-Sa'deyn*,⁴⁶ 6. *Haşiye Şerhi Azdi.*, 7. *Haşiye Şerhi Metâli*. 8. *Haşiye Şerhi Hidâyetul-el Hikme.*, 9. *Risâle der beyanî Rüyâ.*, 10. *Mühyi-ül-Kulûb*, 11. *Zübdetü't-Tevaârih*.⁴⁷

Dr. Muhammed Yunus Kadirî, ilaveten *Mesnevi Tuhfetul-Irakıyn* adlı eseri de zikretmektedir.

Dr. Muhammed Asım Azami, geçen tasniflere üç eser daha eklemiştir:

1. *İsbat-ı refi el-müsebbihe fit-teşehhüd*, 2. *Divân meşriki*. 3. *Şerhi Sahihi Müslim*⁴⁸

Şeyh Nurulhak, (1073/1662) tarihinde doksan yaşındayken vefat etmiş ve Delhi'de babasının yanına defnedilmiştir.⁴⁹

3.2. Şeyh Nurulhak Dihlevî'nin dilinden *Teysîru'l-Kârî'nin* tanıtımı

Teysîru'l-Kârî altı ciltlik büyük bir şerh kitabıdır. Önceden Arapça yapılan *Buhârî* şerhleri vardı ancak Hindistan'da Farsça bir şerh bulunmamaktaydı. O dönemde Farsça, bölgedeki yaygın konuşulan dil olduğundan, Şeyh Nurulhak bu şerhi yazmaya karar vermiştir.⁵⁰

⁴³ Seyyid Ebü'l-Hasan Ali Nedvî, *Tarih Davet ve Azimet* (Karaçi: Meclisi Neşriyat İslâm, ts.), 5/181.

⁴⁴ Fakir Muhammed Cehlmi, *Hadaiku'l-Hanefiyye* (Lahor: el-Mizan kitap ticaretçisi, ts.), 438.

⁴⁵ Modaqiq, *Farsça Sünni Hadis literatür*, 97.

⁴⁶ El yazması İngiltere Müzesi'nde Muslim Education Konferans Kütüphanesindedir.

⁴⁷ Nizamî, *Hayat-i Şeyh Abdülhak*, 251.

⁴⁸ A'zamî, Muhammed Asım. *Muhaddisin-i İzam Hayat ve Hidemat*, (Lahor: en-Nuriye Rizviye Yayınları, 2012, 638.

⁴⁹ Modaqiq, *Farsça Sünni Hadis literatür*, 76.

⁵⁰ Detaylı bilgi için bkz. Modaqiq, *Farsça Sünni Hadis literatür*, 76.

Şeyh Nurulhak, bu Farsça şerhi Moğol İmparatoru Avreng Zeyb Adil'e hediye olarak takdim etti.⁵¹ Bu eser, 1919/1298'de Leknev-Hindistan'da el-Ulviye yayınevi tarafından basıldı. Mevlâna Abdülhay Firingi Mahallî, şu açıklamada bulunur: "Gerçekte acemler bu eserin (*Sahih Bûhârî*) elde edilmesinden mahrumiyetteydi ve ince varlığından hayrata kapılıydılar. Dil farklılıkları sebebiyle onun şerhlerden ve taliklerden derin anlamına varmaya aciz kalmaktaydılar ancak bu âlim-i fazıl hakkı batıldan ayıran tenkitçi muhaddis Mevlâna Nuru'l-hak ed-Dihlevî b. el-Muhaddis Mevlâna es-Şeyh Abdü'l-hak ed-Dihlevî geldi ve *Bûhârî*'yi Farsça şerh ederek *Teysîrül-Kârî* ismiyle adlandırdı. Müellif eserinde faydalı, ince, ilginç ve değerli konulara değinmiştir. Allah onun verdiği ilmi değerler ve emeğine mükâfatını versin ki vesilesiyle *Sahih-i Bûhârî* her okuyan ve işitene kolaylaştı."⁵²

Amacı, Arapçayı bilmeyen ancak Farsça konuşan Müslümanların, en sahih hadis kitabı olan *Buhârî*'yi doğru bir şekilde anlamalarını sağlamaktır. İlk kez 1300 yılında Alvî basınında, daha sonra Peşaver'de basılmıştır. Sonraki yıllarda eksik nüshalar birleştirilerek tam bir nüsha oluşturulmuş ve 1918 yılında yayımlanmıştır. Şeyh Nurulhak bu eseri babasının vasiyeti üzerine yazmaya başlamış ve şerhinde *el-Kevâkibü'd-Der'ârî*, *Fethu'l-Bârî* gibi önemli eserlerden yararlanmışır.

Şeyh Nurulhak, eserin önsözünde bu şerhin yazılmasında babasının etkisi olduğunu belirtmiş ve yazma amacını şu şekilde açıklamıştır: "*Buhârî*'nin Farsça şerhinin yazılması babamın önerisiydi ve bu çalışma ile Farsça konuşanlara dini bilgilerini geliştirme fırsatı sunmayı hedefledim." Eserin tamamlanması yaklaşık dört yıl almış ve Şeyh bu şerh üzerinde titizlikle çalışmıştır.⁵³

Teysîrül-Kârî 1919 yılında Leknev'de basıldıktan sonra, eserin değeri ve önemi geniş kitleler tarafından takdir edilmiştir. Bu şerh, özellikle Farsça bilmeyen halkın, *Buhârî*'yi anlamasına büyük katkı sağlamıştır. Şeyh Nurulhak, eserin her bir babında açıklama yaparak hadislerin anlamını netleştirmiş ve Farsça konuşan toplum için önemli bir kaynak oluşturmuştur.

Şeyh, *Sahih-i Buhârî*'nin İslam'ın en sahih kitabı olduğunu vurgulamış ve hadislerin, Kur'an'ın açıklaması ve şerhi olduğunu belirtmiştir. Bu yüzden *Sahih-i Buhârî*, İslam dünyasında büyük bir öneme sahiptir. Şeyh Nurulhak, *Buhârî*'nin hadislerini dikkatlice tercüme etmiş ve her birini açıklayarak eserin kapsamını genişletmiştir. Ayrıca, hadislerin doğru anlaşılması için Kur'an ayetlerine de atıfta bulunmuş, böylece hadislerin açıklamasında Kur'an'la ilişkisini ortaya koymuştur.

⁵¹ Abdülhay el-Hasanî, *Nüzhetü'l-Havâtir*, 6/737-743.

⁵² Dihlevî, *Teysîrül-Kârî*, 1/3.

⁵³ Modâqiq, *Farsça sünni Hadis literatür*, 77.

Eserin içeriğinde, hadislerin doğru anlaşılması için kullanılan metotlar ve yorumlar yer almakta ve Şeyh, her hadisi kendi bağlamında ele almıştır. *Teysîru'l-Kârî*, sadece Farsça bilenler için değil, tüm Müslümanlar için büyük bir ilim kaynağı olmuştur.

3.3. Eserde Nurulhak'ın yöntemini ortaya koyan bazı örnekler

Konu ile ilgili zikredeceğimiz örnekler:

باب لا يَرِثُ الْمُؤْمِنُ الْكَافِرَ تَوْرِيثُ دُورِ مَكَّةَ وَيُعِيهَا وَشِرَائِه

İmam Buhârî bu babın altında Usame b. Zeyd hadisini zikretmiştir. Bu hadisin şerhinde Şeyh Nurulhak şöyle der: "Muhacir ve Ensar ilk dönemlerde birbirinden miras alırdı, sonunda bu hüküm şu âyetle ⁵⁵ ﴿وَأُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ﴾ nesh edildi. Şunu açıklamamız gerekir ki, İbn Şihab'ın bu rivâyeti Hz. Ömer'in sözünü vurgulamaktadır. Hiçbir Müslüman kâfirden miras alamazdı. Burada bu ifade net bir şekilde, âyetin devamını ortaya koymuştur. Şeyh Nurulhak bu duruma işaret etmektedir. Örneğin Allah-u Teâlâ şöyle buyurur:

⁵⁶ ﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يُهَاجِرُوا مَا لَكُمْ مِنْ وَرَثَتِهِمْ مِنْ شَيْءٍ حَتَّىٰ يُهَاجِرُوا﴾ Peygamber'in (s.a.s.) hadisi kendi sözüyle daha anlaşılır ve nettir. Şerhu'l-hadis bil-hadis kaidesinden hareketle izahatta bulunmuştur. Çünkü Peygamber en sahih ifadeyi beyan eder. Dolayısıyla Peygamberimizin buyurduğu hadisler birbirini tefsir ve beyan eder. Şeyh Nurulhak hadis şerhinde bu yönteme ağırlık vermiştir. Eserde geçen bir başka örneğe değinirsek; "kesretu'n-nisa" babında İbn Abbas'ın hadisi nakledilmiştir.

[كان عند النبي صلى الله عليه وسلم تسع كان يقسم لثمان ولا يقسم لواحدة]⁵⁷

Şeyh Nurulhak bu hadisin şerhinde İmam Müslim rivâyetini getirerek şu açıklamayı yapar: "İmam Müslim'in rivâyetinde Ata varyantıyla gelen şudur; Nöbet hakkından vazgeçen hanımı Safiye bnt. Huyey'di. Nevevî bu ifadeye, İbn Cüreyc'ten nakille vehim demiştir. Çünkü Ata'nın rivâyetinde hanımları dokuzdu ve şu evlenme tertibi şu şekilde idi; Sevde, Aişe, Hafsa, Ümmü Seleme, Zeynep, Ümmü Habibe, Cüveyriye, Safiye ve Meymune (r.anhâ). Bu tertip zikredildiği gibi evlenmeleri de öyle gerçekleşmiştir".⁵⁸

Başka bir örnek kırtas hadisidir.⁵⁹ Bu hadisin şerhinde Şeyh Nurulhak Peygamber'in (s.a.s.) hadisiyle beyanda bulunur. İmam Bezzâar Hz. Aişe hadisinden nakleder: Peygamberimizin hastalığı şiddetlenip ağırlaşınca, Hz. Peygamber (s.a.s.):

⁵⁴ Buhârî, *Sahihü'l-Buhârî*, "Hac", 32 (1511).

⁵⁵ [الأحزاب: 6]

⁵⁶ [الأنفال: 72]

⁵⁷ Buhârî, *Sahihü'l-Buhârî*, "Nikah", 70, (4780).

⁵⁸ Buhârî, *Sahihü'l-Buhârî*, "Nikâh" 4, (1951).

⁵⁹ Kırtas hadisi ile ilgili bkz. Buhârî, *Sahihü'l-Buhârî*, "el-İtisâm" 26, (6932).

“Bana kalem, mürekkep ve kâğıt getirin, Ebu Bekir'e bir yazı yazayım ki, ondan sonra millet ihtilafa düşmesinler” buyurdu. Ardından da: “Allah'a sığınırım zira Müslümanlar Ebu Bekir'den başkasına taviz vermezler”⁶⁰ buyurarak vazgeçti.

Kitap, İman babı ile başlar. Şeyh, İmam Buhârî'nin bu konudaki görüşünü nakleder, çünkü bu hadislerden sonra muhalifler için herhangi bir itiraza mahal kalmamaktadır. “İman söz ve fiille artar ve zayıflar” ifadesini âyet ve hadislere dayandırır. Bu cesareti takdir edilir, çünkü o asırda, ortam böyle bir ifadeye hoşgörü ile bakmamaktadır. Bir başka örnek;

لَا يَزْنِي الزَّانِي حِينَ يَزْنِي وَهُوَ مُؤْمِنٌ...⁶¹

Hadisindeki mümin kelimesinin içerdiği iman, kâmil imanı ifade için kullanılmıştır. Babasının görüşünün de *Eşiat el-Lemeat şerh Mişkat*'ta⁶² böyle olduğunu ifade eder. Yazar bazen rical konularına da değinir. Mesela Hüseyini'l-Muallim (öl. 150/771) gibi râviler. Buhârî ondan muallak senedle rivâyette bulunmuştur.

Şeyh Nurulhak Buhârî'yi şerh ederken bazen hikmetleri ve illetlerini de beyan eder. Örneğin; ilim kitabında Ebu Said Hudrî'den gelen hadisin illetini beyan eder. Bir hanımın üç küçük evladı vefat etmişse, onu kıyamet gününde cehennemden korur. Küçüğe mahsus yapmıştır zira annelerin sevgisi küçük çocuklara fazladır. Dolayısıyla musibetin üzüntüsü ağırsa karşılığı da ağırdır. Zira ceza amelin cinsinden verilir, der.⁶³

باب ترك النبي صلى الله و عليه وسلم والناس الاعرابي حتى فرغ من بوله في المسجد

Şeyh Nurulhak bu hadisin şerhinde hikmetlerine işaret eder: “Bu tür davranış Peygamberimizin mutlaka nazik huyundandı. Onun idrarını tamamlamasına müsaade edilmesini emretti. Engel olmasında bir fayda yoktu. Eğer böyle davranmasaydı A'rabî'nin idrarı kesilirdi. Bu da bir bedevi için İslâma karşı nefret doğururdu”⁶⁴

İslâm âlimleri Kur'an ve hadis metinlerine ince bir bakış ve derin bir odaklanmayla İslâm dünyasının zorluklarının giderilmesi için zarurete göre hüküm istinbat etmişlerdir. Bunun sebebi İslâm âleminde ilim ve akıl ağıdan derin ve ince

⁶⁰ Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccac, *el-Câmi'u's-Sahîh* (Beirut: Dârü'l-Cil, ts.), “Fezail's-Sahbe”, 1.

⁶¹ Bûhârî, *Sahihü'l-Bûhârî* “Mezâlim” 31, (2343).

⁶² Bu eser *Mişkatü'l-Masbih* Tebrizî'nin Farsça tercüme ve şerhidir Abdülhak ed-Dihlevî tarafından yazılmıştır.

⁶³ Dihlevî, *Teysîru'l-Kârî*, 1/57.

⁶⁴ Dihlevî, *Teysîru'l-Kârî*, 1/96.

meselelerin delilini ve usulünü anlamayan kimselerin bu semavî şeriatı anlayıp amel edebilmeleri amaçlanmıştır.

Şeyh Nurulhak hadisi şerh ederken, hadisteki temel hükmü net bir şekilde ortaya koyar. Bu arada fukahânın mezhebî görüşlerini de ciddi bir şekilde beyan etmeye özen gösterir. Şeyh, Hanefî mezhebine bağlılığı sebebiyle genelde bu mezhebin görüşlerini tercih etmektedir. Şeyh bazı hadislerin şerhini yaparken önceki muhaddislerin istinbâtını yansıtır ve bazen de kendi istinbat (çıkarım) ettiğini açıklar. İdrar babında Huzeýfe b. Yeaman el-Absî'nin (öl.36/656) rivâyet ettiği bir hadiste; Peygamber (s.a.s.) bir kabilenin çöplüğüne gittiğinde ayakta idrarını yapmıştır. Şeyh bu hadisin şerhinde; "Anlaşılsın ki ayakta dik durarak idrar yapmak tenzihen mekruhtur, Oturarak idrar ise ittifakla caizdir."Şeyh hadisten ayakta idrar yapmayı caiz olarak istidlal etmiştir. Eserde geçen bir diğer örnek de;

باب مسح الرأس كله

Bu babta Abdullah b. Zeyd'in hadisi nakledilmiş ve Şeyh Nurulhak şerhinde; "Açıktır ki bu hadisin delaleti başın tümünün mesh edilmesinin vacip olmasıdır. Bir hadis abdestin farzlarını ve el yıkama, ağız çalkalama, buruna su çekme gibi sünnetleri içerdiğinde hüküm olarak farz olduğu değil de sünnet olduğu anlaşılmaktadır. Başın tümünü mesh etmesi de burada sünnettir. Bu konu başka yerlerde de geçmektedir ki, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) başı meshi hadisinde alına kadar yetindiği bu meselede vurgulanır. Müslim ve Taberânî Muğire b. Şube'den, Ebu Dâvûd ve Hâkim hadisi Ebu Mufazzel'den rivâyet ederler ki, sünnet algısını vurgulamaktadırlar ve bu değerlendirme iki hadisin cem edilmesidir."⁶⁵ Bir diğer örnek;

باب استعمال فضل وضوء الناس

H. Urve'nin (r.a.) rivâyet ettiği bir hadiste;

إذا توضأ النبي صلى الله عليه وسلم كانوا يقتتلون على وضوئه.⁶⁶

Bu hadisin şerhinde, Şeyh Nurulhak: "Ulema bu hadisten şer'i meselelerde şunu delil almışlardır ki, kullanılan su temizdir."⁶⁷

باب قول الله تعالى جعل الله الكعبة البيت الحرام قياما للناس

Şeyh Nurulhak bu bab başlığı, Aişe'nin (r.anhâ) rivâyet ettiği hadise göre:

فلما فرض الله رمضان قال رسول الله صلى الله عليه وسلم من شاء أن يصومه فليصمه⁶⁸

⁶⁵ Dihlevî, *Teysîru'l-Kârî*, 1/88.

⁶⁶ Bûhârî, *Sahihü'l-Bûhârî* "Vuzu", 39.

⁶⁷ Bûhârî, *Sahihü'l-Bûhârî* "Vuzu", 39.

⁶⁸ Bûhârî, *Sahihü'l-Bûhârî*, "Hac" 46, (1515); Muhammed b. Futuh el-Humeydî, *el-Cem' beyne's-Şahihayn*, thk. Alî Hüseyin el-Bevvab, (Beyrut: Daru İbn Hazm, 2002), 4/59.

Hadisinde yer vermiş ardından şöyle bir şerhte bulunmuştur; "Peygamber (s.a.s.) ramazan ayın orucu farz edildiğinde buyurdular ki, Aşure orucunun tutulması serbesttir. Tutup tutmamak kişinin şahsi isteğine bağlıdır. Bu hadisin açık ifadesinden öğrenilen Aşurâ orucu ramazanın farz kılınmasından önce vacipti, sonra ramazan orucu vacip olunca onun vücubu kaldırıldı ve sünnet olarak devam etti."⁶⁹

Teysîru'l-Kârî'de Şeyh Nurulhak hadis senedindeki ricali de ihmal etmeden tanıtmıştır. Mesela iman kitabında ricalini tanıtırken Adıyy b. Adıyy'i şöyle tanıtmaktadır: "Ömer b. Abdülaziz'in Mûsul'daki valisiydi. Tâbiînin büyüklerindendi ve başka bir görüşe göre sahabî idi."⁷⁰

Şeyh Nurulhak şerhinde, usulü hadis ilminden de bahseder. Hadis ıstılahlarını yer yer ihmal etmeden açıklar. Bu konuyla ilgili olarak şunu zikredebiliriz; "*İyi Müslüman, dilinden ve elinden Müslümanların emin olduğu kişidir*".⁷¹ Şeyh bu hadisi şerh ederken talik terimini tarif eder: "Talik demek o hadistir ki, hadisin râvisi asla görmediği birine nispet edilir. Ebû Muaviye hicri 195 ya da 194'te vefat etmiştir. Ancak Abdul â'la⁷² 189'de ölmüş ve İmam Buhârî 194'da doğmuştur."⁷³

İmam Buhârî *Sahihi'*nde her babda kapsamlı başlıklar koymuştur. O babta verdiği hadisler ise bab'a işaret etmektedir. Şeyh Nurulhak tercümet'ül-babta izah ederken, babdaki hadislerden ahkâmın özetini beyan eder. Mesela; hayızlı kadın oruç tutmayı terk eder babında şöyle izah eder: "Hayızlı kadın nasıl oruç tutamazsa namaz da kılamaz. Ancak İmam Buhârî namazın terk edilmesine değinmemekte, aslında hadisin açık ifadesinde ikisinin de terk edilmesi anlaşılmaktadır. Bunun gerekçesi şu olması gerekir ki namaz için abdest şarttır. Ama hayızken namaz kılmak yasaktır ve bunu herkes bilir. Bunun aksine, oruç için abdest şart değildir. Dolayısıyla onun tespitine değinmiş ve sadece orucun terkini burada beyan etmiştir."⁷⁴

Eserde zikredilen hadislerde bazen lafız değil mana veya mecazi anlam kastedilmektedir. Bu durum hadisler arasında aykırılık ve tenâkuz olarak algılanmakta bu da yanlış bir yorumun ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Hadis yorumcuları bu durumdaki hadislerin anlamını doğru bir algıya yönlendirerek

⁶⁹ Humejdî, *el-Cem' beyne's-Şahîhayn*, 4/ 78.

⁷⁰ İzzeddin İbnü'l-Esîr, *Üsüdü'l-Gâbe*, thk. Alî Muhammed Muevvez & Adil Abdülmevcüd (Beirut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiye, 1994), 4/12.

⁷¹ Bûhârî, *Sahihü'l-Bûhârî* "İmân", 3.

⁷² Hadis râvilerindedir. Burada ondan örnek verilmektedir.

⁷³ Ahmed b. Alî İbn Mencûye, *Ricâlü Sahîhi*, thk. Abdullah el-leysî (Beirut: Dârü'l-Mârif, 1407), 1/445.

⁷⁴ Dihlevî, *Teysîru'l-Kârî*, 1/170.

hakikati bulup ortaya koyarlar. Zaman itibarıyla vürudunun önce mi yahut sonra mı, hadislerin nasih ve mensuh olduklarını açığa çıkarırlar. Şeyh Nurulhak da hadislerin şerhlerinde tenaâkuzları gidererek mutabık kılmış ve anlamını gerektiğinde tevil ederek beyan etmiştir. Örneğin; namaz kılarken önünden geçeni geri çevirir babında geçen *يُرد المصلي من مر بين يديه* hadisi şeytan olarak hitap edilmiştir. Şeyh Nurulhak teville şunu söylemektedir: “İnsana şeytan diye hitap edilmesi serkeş isyancı kimse için kullanılan yaygın mecazdır. Bu yargı özellikle teşdit ve sert uyarı anlamına mahsurdur. Zahiriye mezhebi bunu vacip olarak tercih etmiştir. Ama imamların görüşü ise şer’i yönden beğenilen olduğunu söylemişler ve bu görüş tercihe şayandır.”⁷⁵

Bu konu ile ilgili bir başka örnek şudur; Allah rızâsı için bir gün oruç tutan kimseyi Allah Teâlâ, bu bir günlük oruç sebebiyle cehennem ateşinden yetmiş yıl uzak tutar.⁷⁶

Şeyh Nurulhak bu hadisin şerhinde şunu yazmaktadır: Yetmiş sayısı burada herhangi bir kayıtlılık ifade etmemektedir, çünkü çoğul anlamındadır. Başka gelen rivâyetlere göre, bu sayı yüz ve beş yüz şeklindedir ve bu rivâyet en sahih rivâyetlerdendir. Dolayısıyla tevil etmesi isabetli görülmektedir. Bu hadisteki ihtilafli lafızlar, oruçlu mücahitlerin durumu ve samimi niyetine göre sevap olarak değerlendirilmiştir. Allah daha iyisini bilir.⁷⁷ Bir başka örnekte;

Allah yolunda koruma babında Hz. Aişe'den gelen bir hadiste şöyle buyurulmaktadır: “*Keşke ashâbımdan sâlih bir kişi beni bu gece korusaydı*”.⁷⁸

Şeyh Nurulhak bu hadis ve âyetin şerhinde mutabakatını beyan ederek şunu yazar: “Bu hadise, yukarıdaki âyetin inişinden önce gerçekleşmişti. Ulaşılan haberlerin açık ifadesinden anlaşılan, Peygamber’in (s.a.s.) Bedir, Uhûd, Hendek, Huneyn dönüşü, Vadi Kura ve Umretü'l-Kaza gazvelerinde sahabe ona muhafızlık ediyordu. Koruyuculardan biriye Abbas b. Abdülmuttalib idi. Abbas, Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olarak Peygamber (s.a.s.) ile beraber olmuştu. Dolayısıyla şunun söylenmesi gerekir, bu âyet, iniş itibarıyla son âyetlerdendir. Huneyn olayından sonra inmiştir. Kirmânî, bu âyetin şerhinde şöyle yazmaktadır: “Muhtemelen ismetten murat, millet tarafından yöneltilen kıskırtıcılık, fitne ve sapıklık gibi hareketlerdir ki onlardan korunmuştur. Çünkü Enes'in merfu hadisine göre, Allah'ın yolunda bir gece bile korumalık yaparsa Allah'ın katında bin yıl oruç

⁷⁵ Dihlevî, *Teysîru'l-Kârî*, 1/186.

⁷⁶ Bûhârî, *Sahihü'l-Bûhârî*, “Cihad”, 36, (2685).

⁷⁷ Dihlevî, *Teysîru'l-Kârî*, 3/54.

⁷⁸ Bûhârî, *Sahihü'l-Bûhârî*, “Cihad”, 69, (2729); Dihlevî, *Teysîru'l-Kârî*, 2/288.

tutmuş gibi olmasıyla birlikte gece kıyamından üstündür. Başka bir hadiste Kadir Gecesinin kıyamından bile üstündür.⁷⁹ Bu rivâyetler dışında başka rivâyetler daha vardır ki, İmam Kastallani onları rivâyet etmiştir.⁸⁰

Şeyh Nurulhak bu tür hadislerin açık ifadesinde aykırılık ve çelişki görülenin mutabakatına değinir ve çıkış yolunu beyan eder. Mesela Kitab'ul-Gusül'de Enes b. Maâlik'in bir hadisini nakleder: Enes b. Malik'ten şöyle nakledilmiştir: "Nebi (s.a.v) gecenin ve gündüzün bir vaktinde hanımlarını dolaşır. Onbir tane hanımı vardı." Said Katâ'dan dokuz hanımı olduğunu Enes'e nispet vermiştir.⁸¹

Şeyh Nurulhak, bu gibi çelişkiyi hadislerden kaldırmak için şöyle der: "Bu iki hadis tenakuzunu giderilmesi şu şekildedir: Peygamber'in (s.a.s.) dokuz hanımı vardı ve iki de kölesi Mâriye el-Kıbtiyye ve Reyhâne bnt. Şem'un yahut da bu iki rivâyet farklı zamanda gerekçelenmiştir. Bazen on bir ve bazen de dokuz."⁸²

Bablardaki hadislerin münasebetini âyet ve hadisten zikretmek, İmam Buhârî'nin özen gösterdiği söz konusu özelliklerindedir. Hadis şerh edenler, *Sahih-i Buhârî*'yi şerh ederken, her baktaki hadisleri tercümet'ul-bab ile münasebetini olup olmadığını beyan ederler. Örneğin;

باب وجوب الصلاة في الثياب

Elbise ile namazın farz kılındığı babında şu hadis verilmiştir:

Çıplak insan Kâbe'yi tavaf etmesin⁸³ diye Peygamber (s.a.s.) emretmektedir. Şeyh Nurulhak bu hadisin bab başlığı ile münasebetini şöyle beyan etmektedir: "Bab başlığının münasebeti (babı salat) ve bu hadisle şu şekildedir ki, Kâbe'nin tavafi insanın namaz kılması hükmünü taşır. Ayrıca tavaftan sonra iki rekât namaz da kılınması gerekir, namaz ise elbise ile olur, tavaf da o hükümdedir."⁸⁴

Şeyh Nurulhak hadisleri şerh ederken, muhaddislerin görüşünü ihmal etmeden arz eder. Söz konusu âlimlerin görüşü *Teysîru'l-Kârî*'de zikredilmiştir.

Kur'an ile hadis fikhın temel ana kaynağıdır. Dolayısıyla hadisi şerh edenler, hadisten çıkarsama edilebilecek ahkâmı da beyan ederler. Zira İslâm âlemi için uygulanacak ameller tek yoldur. Şeyh Nurulhak mezheplerin fikhî görüşleri ayrı ayrı beyan etmenin yanı sıra Hanefi fikhını tercih eder. Hadis ilmini şerh ederken, fikhîçilerin görüşlerini verir, kendisi Hanefi olduğu için delillere göz atıp Hanefi

⁷⁹ Muhammed b. Yezid Ebu Abdullah İbni Mace el-Kazvinî, *Sünen ibni Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdalbaki (Beyrut: Daru İhyâi'l-Kütüb el-Arabiye, ts.), "Cihâd", 8.

⁸⁰ Dihlevî, *Teysîru'l-Kârî*, 3/69.

⁸¹ Bûhârî, *Sahihü'l-Bûhârî*, "Güsül" 24, (280); Humejdî, *el-Cem beyne es-Sahihayn*, 2/467.

⁸² Dihlevî, *Teysîru'l-Kârî*, 1/111.

⁸³ Bûhârî, *Sahihü'l-Bûhârî* "Salat", 9 (362).

⁸⁴ Dihlevî, *Teysîru'l-Kârî*, 3/58.

fikhının tercihinine çaba göstermiştir. Örneğin; باب الوضوء ثلاثا altında, Hz. Osman'dan rivâyet edilen abdestle ilgili organların üçer kez yıkanma uygulaması nakledilmiştir.⁸⁵ Bu hadiste başın meshi de zikredilmektedir. Şeyh Nurulhak bu ifadeyi şöyle şerh etmektedir; “Başın meshi üçer lafızlı olarak söylenmemiştir. Abdestteki bazı organlar için üçer kez dediği bellidir. Malumunuzdur ki, başın meshi bir kezdir ve Ebu Hanife, Malik ve Ahmed'in görüşleri de onu onaylar mahiyettedir.”⁸⁶

Peygamber (s.a.s.) ve sahabe fasih ve çok açık Arapça konuşurlardı. Hadis talebesi için Arapçaya vakıf olmak, son derecede önemli ve vazgeçilmezdir.

Şerh çalışmalarında, her müellif genelde kendi diline göre açıklama yapar. Şeyh Nurulhak da İmam Buhârî'nin rivâyet ettiği hadislerin müfredatını, lügavî ve istilahî anlamlarını beyan etmiş, bazen de anlamlardaki latif münasebete işaret etmiştir. Hadislerin güzel ve kapsamlı içeriği anlamlı bir şekilde ortaya çıktığında hadisin anlaşılması kolaylaşmaktadır. Bu duruma örnek olarak;

(كتاب الصلاة باب بيان المسجد) Salat kitabında mescit inşasıyla ilgili babı

(كَانَ سَقْفُ الْمَسْجِدِ مِنْ جَرِيدِ النَّخْلِ) Mescidin tabanı hurmanın yaprağındandı⁸⁷

Şeyh Nurulhak cerîd kelimesinin anlamı ile ilgili olarak; "Hurmanın dalı eğer yapraksızsa cerîd denilir. Eğer yapraklıysa ona sakîf derler."⁸⁸ şeklinde bir açıklama yapar.

Kur'an ve hadis ilk başlangıçta iman konusunda veya İslâm inancını beyan etmek için inmiş, İslâm'ın inanç çizgisi üzerinde bütün ahkâm temellendirilmiştir. Hadis şârihleri, hadisler ışığında İslâm'ın inancını doğru bir şekilde beyan etmektedir. Şeyh Nurulhak da açıkça ehlisünnet inancını açıklamış, Mezhepler ve fırkalar arasındaki ihtilafı konulara da yer yer değinmiştir. Özellikle ehlisünnet ve Şia ekolü arasındaki ihtilafı konulardan bahsederek ehlisünnetin delillerini ortaya koymuştur. Örneğin; Ebu Bekir, Muaviye-Ali (r.a.) hakkında hilafet konusunu yeterince detayına inerek ikna noktasında açıklamalarda bulunmuştur.

Şeyh Nurulhak, Hadis ilminin muhafazası için binlerce hadis âliminin özgeçmişini, hayat hikâyesini anlatmış, çeşitli ülkelerin ve şehirlerin olaylarından ve tarihinden bahsetmiştir. Muhaddislerden bahsettiğinde onların kendi hocalarını, görüşme fırsatını ve zaman itibariyle hadislerin sıhhat derecesini de açıklamıştır. Dolayısıyla tarihin hadis ilmiyle sıkı ilişkisi vardır. Şeyh Nurulhak da

⁸⁵ Bûhârî, *Sahîhi'l-Buhârî*, “Vuzû” 23, (158).

⁸⁶ Dihlevî, *Teysîru'l-Kârî*, 1/85.

⁸⁷ Buhârî, *Sahîhi'l-Buhârî* “Salat”, 29 (435).

⁸⁸ Dihlevî, *Teysîru'l-Kârî*, 1/168.

hadisleri şerh ederken, bazı tarihi olaylara değinmiştir. Tarihi makamları ve yerleri de açıklamıştır. Mesela Nemrut, Firavun kavmi ve bazı sahabenin siretini beyan etmiştir. *Teysîru'l-Kârî*'nin girişinde İmam Buhârî'nin hayatından detaylı bir şekilde bahsetmiştir. Ayrıca İmam Buhârî'nin bu konular ile ilgili başka rivâyetlerini farklı baplardaki varyantlarıyla ilişkilendirir. Bazen de nahiv usulünü ve İmam Buhârî'nin sülasiyyatını da beyan etmiştir.⁸⁹

Şeyh Nurullah *Teysîru'l-Kârî*'de *Buhârî*'nin bütün eski şerhlerinin önemli konularını özetle veya somut olarak yansıtmıştır. Sonuçta şunu ifade etmemizde yarar vardır ki, bu eser *Sahih-i Buhârî* şerhleri arasında önemli bir yere sahiptir.

SONUÇ

Farsça, Hint-Avrupa dil ailesine mensup olup Pers İmparatorluğu'na dayanan köklü ve zengin bir dildir. Arapçadan sonra en yaygın ilim dili olarak kabul edilmiş ve özellikle İslâmî dönemde önemli bir entelektüel ve edebî dil olarak varlığını sürdürmüştür. Hadis ilimlerinin tedvin ve tasnif süreçleri büyük ölçüde Türk-Fars bölgelerinde gerçekleşmiştir. Bu çalışmada, Farsça hadis literatürüne ait iki önemli esere odaklanılmaktadır: *Musaffâ Şerhi Muvatta* ve *Teysîru'l-Kârî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*.

Musaffâ Şerhi Muvatta, Şah Veliyullah Dihlevî tarafından kaleme alınmış olup, iki ciltlik Farsça bir şerh ve tercüme eseridir. Eserde dört mezhebin, özellikle de Hanefî ve Şâfiî fikhî görüşlerine yer verilmiş ve Fıkhü'l-Muhtar anlayışının temelleri atılmıştır. Şah Veliyullah, hadis kitaplarını beş kategoriye ayırmış ve *Muvatta*, Buhârî ve Müslim'in hadislerini en güvenilir kaynaklar olarak değerlendirmiştir. *Muvatta*'nın hadislerinin tamamının sahih olduğunu vurgulamış ve onu *Sahîhayn* ile *Sünen-i Erba'a*'nın tamamlayıcısı olarak görmüştür. Eserin düzenlenmesi, Şah Veliyullah'ın vefatından sonra öğrencisi Şeyh Muhammed Âşık Pühltî tarafından tamamlanmıştır. *Musaffâ*'da, hadislerin şerhi yapılırken ilgili âyetlere, terimlerin açıklamalarına ve İslâm hukukçularının görüş ayrılıklarına yer verilmiş, hadislerin illetleri tespit edilerek fikhî kaideler çıkarılmıştır.

Çalışmada ele alınan ikinci eser *Teysîru'l-Kârî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Şeyh Nurullah ed-Dihlevî tarafından kaleme alınmış ve altı ciltlik kapsamlı bir *Buhârî* şerhi olarak dikkat çekmiştir. Dönemin en yaygın dili olan Farsça ile yazılmış olması, Arapça bilmeyen Müslümanlar için önemli bir avantaj sağlamıştır. Eser, hadislerin şerhini yaparken İmam Buhârî'nin metodolojisine bağlı kalmış, bab başlıklarının hadislerle ilişkisini açıklamış ve özgün istinbatlara yer vermiştir.

⁸⁹ Dihlevî, *Teysîru'l-Kârî*, I, 185.

Sonuç olarak, bu iki eser, Farsça hadis literatürünün ne denli köklü ve önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Müslüman Sünnî dünyasında Farsça kaleme alınmış pek çok önemli hadis çalışması mevcut olup, bu literatürün incelenmesi hadis ilimlerinin tarihî gelişimini anlamak açısından büyük önem taşımaktadır.

Kaynakça

1. A'zamî, Muhammed Asım. *Muhaddisin-i İzam Hayat ve Hidemat*. Lahor: en-Nuriye Rizviye Yayınları, 2012.
2. Buhârî, Muhammed b. İsmail. *Sahihü'l-Buhârî*. thk. Dr. M.Dibulbuğa. Darü'l-İbnKesir ve Darü'l-Yemâme, Damışk, 5. Baskı, 1993,
3. Belgirami, Gulamali Azad. *Sebhatul-Mercan fi Asar Hindistan*. thk. Fazlurrahman en- Nedvî. Aliger Mehad ed-Derasat el-İslâmiye, Hindistan, 1396.
4. Birişik, Abdülhamit. "Ubeydullah es-Sindi". TDV *İslâm Ansiklopedisi*. 42/ 27-29. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
5. Bostan, İdris. "Agra". TDV *İslâm Ansiklopedisi*. 1/450-451. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
6. Dihlevî, Şah Abdul Aziz. *Büstanü'l-Muhaddisin fi Tezkiret'il-Kutub'ul-Hadis ve el-Muhaddisin*. Karaçi: M, H-Said Kampani, ts.
7. Dihlevî, Şah Veliyyullah. *el-İnsaf fi beyâni sebebi'l-ihtilaf*. Beyrut: Daru'n-Nefais, 1404.
8. Dihlevî, Şah Veliyyullah. *el-Cüz'ul-Latiffi tercümeti el-Abduzzayif*. tr. y.y. el yazma.
9. Dihlevî, Şeyh Nurulhak ed-. *Nurul Eyneyin şerh-i Kur'an es-Sedeyin*. ABD: Neşnal Kemiti beray-i Satsosal takribat, 1975.
10. Dihlevî, Şah Veliyyullah. *el-Musaffâ şerhi el-Muvatta*. Dehli-Hindistan: Matbaai Farukî Muhammed Muazzem, h.1293.
11. Dihlevî, Şah Veliyyullah. *Hüccetullahi'l-Baliğa*. thk. es-Seyyid Sabık. Beyrut: Dâr'ül-cil, 2005.
12. Dihlevî, Şah Veliyyullah. *el-Musevva Şerh el-Muvatta*. Beyrut: Darul-Kutub el-İlmiyye, 1983/1403.
13. ed-Dihlevî, Şah Veliyyullah. *Enfâs'ül-Arifin*. Delhî: Matbaa-i Ahmedî, 1315.
14. Gangohî, Hanif. *Zefrû'l-Muhassilin bi Ahvali'l-Mesannifin*. Karaçi: Dâr'ül-İşâ'et, 2000.
15. Geylanî, Manâzir Ahsen. *Tedvînü'l-Hadisç* tr. Abdurrazak İskender. thk. Dr. Beşsar Avvad. 1. Baskı. Beyrut: Dârü'l-Gareb el-İslâmiye, 2004.
16. Geylânî, Seyyid Manâzir Ahsen *Tezkire-i Şah Veliyyullah*. Karaçi: Nefis Ekdimi, 1983.
17. Geylanî, Manâzir Ahsen. *Pak ve Hind Mey Musulmanu Ka Nizami Talim ve Terbiyet*. Lahor: Mektebe-i Rahmaniye, ts.
18. Hakan Çavuşoğlu, Ali. "Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî". TDV *İslâm Ansiklopedisi*, 43/267-269. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

19. Humeydî, Muhammed b. Futuh el-. *el-Cem' beyne's-Şaḥiḥayn*. thk. Alî Hüseyin el-Bevvab. 2. Baskı. Beyrut: Daru İbn Hazm, 2002.
20. Irakî, Abdürreşid. *Hanedan-ı Veliyyullah Dihlevî ki tasnif hidemât*. Lahor: İlim ve irfan yayınları, 2003.
21. İbn Mencûye, Ahmed b. Alî. *Ricâlü Sahîhi*. thk. Abdullah el-leysî. Beyrut: Dârü'l-Marife, 1407.
22. İbni Mace, Muhammed b. Yezid Ebu Abdullah İbni Mace el-Kazvinî. *Sünen ibni Mace*, thk. Muhammed Fuâd Abdalbaki. Beyrut: Daru İhyâi'l-Kütüb el-Arabiye, ts.
23. el-Cezerî, İzzeddin İbnü'l-Esîr. *Üsüdü'l-Gâbe*. thk. Alî Muhammed Muevvez - Adil Abdülmevcüd. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiye, 1994.
24. el-Cezerî, İzzeddin İbnü'l-Esîr. *Câmiu'l-usûl fi ehâdisi'r-resûl*. thk. Abdülkâdir el-Arnaût. Matebet'ül-Beyân, 1979.
25. Kadri, Muhammed Yunus. *Şeyh Abdülhak Muhaddis Dihlevî*. Karaçi: Mevzuati mutaliye el-Hak kütüphanesi, ts.
26. Kadri, Seyyid Ahmed. *Tezkira-i Şeyh Abdülhak Muhaddis Dihlevî*. Hindistan: Şah bok depo, ts.
27. Kandemir, M. Yaşar. “*el-Muvatta*”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 31/ 416-418. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
28. Leknevî, Abdulhay Hüsnî. *Nüzhet'ul-Havatir ve Behcet'ul-Mesamî ve'n-Nevazir*. Beyrut: Dâr-u İbn Hazm, 1999.
29. Müslim, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-Sahîh*. Beyrut: Dârü'l-Cil, ts.
30. Modaqiq, Hedayatullah. *Farsça Sünni Hadis Literatür tanıtım ve Değerlendirme*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
31. Nurullhak ed-Dihlevî, Nurul Eyneyin *şerh-i Kur'an es-Sedeyin*. ABD: Neşnal Kemiti beray-i Satsosol takribat, 1975.
32. Nizamî, Halik Ahmed. *Hayatı Şeyh Abdülhak*. Lahor: Rahmaniye kütüphanesi, ts.
33. Pühtî, Mevlâna Şah Muhammed Aşık. *el-Kavl'ul-Celi fi zikri Asar el-Veli*. (Lahor: Müslim Kitabevi, 1999).
34. Sindî, Ubeydullah. *Şah Veliyyullah Felsefesi*. Lahor: Sind sagar akademisi, 2002.
35. Zühaylî, Vehbe b. Mustafa. *el-Fıkh'ul-İslâmi ve Edilletuhu*. (Dımişk: Daru'l-Fıkr, 1427).